Александар Стојановић
ИНИС, Београд

Pregledni rad
УДК 94(497.11)“1941/1944“:341.485
(=411.16)

САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ХОЛОКАУСТУ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

Током окупације Србије у Другом светском рату јеврејска заједница доживела је огромно страдање – Холокауст. Нацистички окупатор применио је на Јевреје своје расне законе, изопштио их из друштва, њихових професија, конфисковао имовину, одводио на принудни рад, логорисао и стрељао у мерама одмазде. Према релевантним истраживањима, у том периоду убијено је близу 90% Јевреја који су до рата живели на простору Србије. Иако је и у старијој домаћој, али и у светској историографији, одавно утврђено да одговорност за страдање Јевреја у Србији у највећој, готово потпуној мери, сноси окупатор, последњих година сведоци смо покушаја да се ова истраживања релативизују и реинтерпретирају у светлу дневно-политчких интереса. У овом раду биће дат преглед најзначајнијих историографских радова о Холокаусту у Србији (1941–1944), насталих у земљи и иностранству. У раду ће бити анализирано антисемитско законодавство, пропаганда, питање имовине као и степен одговорности колаборационистичких власти за страдање Јевреја.

Кључне речи: Холокауст, Јевреји, окупирана Србија, историографија, одговорност.

Увод

Теоријско одређење Холокауста, историјски контекст и почеци истраживања у Југославији

Под појмом Холокауста (Шоа) подразумева се злочин потпуног систематског уништења Јевреја у току Другог светског рата. У ужем смислу, појам означава њихово физичко уништење, док се у ширем смислу под појам Холокауста могу подвести и антисемитска легислатура, пропаганда, принудни рад као и пљачка јеврејске имовине. Према релевантним истраживањима, током Другог светског рата живот је изгубило близу 6 милиона Јевреја широм Европе, а у неким земљама јеврејска заједница готово је потпуно уништена. Свест о посебности страдања Јевреја у Другом светском рату постепено се изграђивала и ширила у првим послератним деценијама. Холокауст је временом постао веома значајна и присутна тема у историографији, али и култури сећања и образовању

широм света (Bezanson, 1999; Ćulibrk, 2011; 2014). Због ограничења наметнутих природом и обимом овог рада у његовом средишту наћи ће се радови (и то само неки од њих) посвећени истраживању Холокауста на простору окупиране Србије 1941–1944. године.[1]

Након Априлског рата нацистичка Немачка окупирала је, и супротно међународном праву, поделила територију Краљевине Југославије. Територија уже Србије, са севером Косова и Банатом, нашла се под немачком војном окупационом управом. Према немачким законима, на челу окупиране Србије налазио се Војни заповедник у Србији, чији се штаб састојао из војног и управног (административног) дела. Немачка управа била је изузетно сложена и обухватала је низ војних, административних, обавештајних, привредних и пропагандних установа, које су у целини контролисале све аспекте живота у Србији 1941–1944. године. Домаћа цивилна управа формирана је по окупацији: Немци су прво на чело Београда поставили Драгомира Драгог Јовановића, а у мају је основан и Савет комесара, као прва колаборационистичка управа за целу Србију. Крајем августа, услед све мањег угледа и немогућности да се носи са распламсалим устанком у земљи, Савет комесара је замењен владом Милана Недића. Колаборационистичка управа је у својој суштини била само нижи извршни орган окупационе управе, лишена могућности вођења сопствене политике и иницијативе. Немачка управа имала је тоталитарни каратер а посебно је стриктно надзирала три сфере живота у Србији: питање безбедности сопствене оружане силе, експлоатацију српске привреде и спровођење расних закона. У овим областима домаће власти нису имале никакво право одлучивања или иницијативе и били су обавезни да слепо следе наредбе немачких власти, објављиване у Листу уредаба Војног заповедника у Србији.

На простору окупиране Србије догодио се Холокауст огромних размера, у коме је живот изгубило близу 90% припадника јеврејске заједнице. Осим Јевреја који су деценијама и вековима насељавали овај простор, немачка окупација затекла је и око 1.150 Јевреја „у транзиту“, односно избеглица из Аустрије и централне Европе, које су покушавале да преко Балкана и Турске доспеју до Палестине. Релевантна истраживања показала су да је највећи део мушкараца (њих око 5000) стрељан од стране Вермахта у одмаздама због губитака немачких снага и устаничких акција (Longerich, 2010: 300–301; Frusetta, 2011: 265). Јеврејске жене, деца и стари масовно су хапшена и смештена у немачки логор Земун („Старо Сајмиште“). До пролећа 1942. године део њих преминуо је од болести, глади и хладноће, а остатак су Немци стрељали и убили у душегупкама – гасним камионима типа Зауер, специјално довезеним за намену неприметног и потпуног истребљења Јевреја у Србији. Према релевантним подацима, до краја пролећа 1942. године, на овај начин убијено је близу 6.500 јеврејских жена, деце и стараца.

[1] Срдачно захваљујем колеги Давору Стипићу који ми је помогао да употпуним увид у савремену историографску продукцију на тему Холокауста у окупираној Србији. Неколико најважнијих публикација посвећених страдању Јевреја у Срему и Бачкој, који се нису налазили у саставу окупиране Србије, биће наведено у списку литературе на крају овог рада, али неће бити анализирани у њему.

Физичком уништењу Јевреја у Србији претходило је њихово потпуно обесправљивање, принудни рад, логорисање, као и дехуманизација у средствима пропаганде. Применом Нирнбершких закона Јевреји су били натерани да носе посебне траке са Давидовом звездом, искључивани су из бројних професија и јавног живота, лишавани својих предузећа, покретне имовине и некретнина. Од првих дана окупације били су укључивани у принудни рад, попут рашчишћавања рушевина након бомбардовања и рада у рудницима. Скоро свим поменутим сегментима посвећена су значајна научна истраживања, а један сажет и веома информативни преглед живота Јевреја на простору окупиране Србије (1941–1944) објавио је проф. др Милан Ристовић, у зборнику *Righteous among Nations* (Београд, 2010).

Малобројни Јевреји који су успели да преживе Холокауст углавном су ступали у покрете отпора, крили се под лажним (српским, често избегличким) идентитетом или су успели да се пребаце на територију под италијанском окупацијом. Неки од њих оставили су значајан траг у историографији, истражујући и бележећи податке о страдању свог народа. Посебно је велики допринос др Јаше Романа и Јаше Алмулија, који су међу првима објавили веома обимна и утемељена истраживања о судбини Јевреја у Југославији током Другог светског рата. Др Јаша Романо објавио је 1980. године обимну студију *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници НОР*, прву монографију која се бавила страдањем Јевреја на целом простору Југославије. Његова студија заснивала се на до тада необјављеној архивској грађи из мноштва југословенских архива и постала је референтно штиво за сва истраживања која су следила. Ипак, њену вредност умањиле су пристрасност и идеолошки ставови аутора, који је следећи идеолошки наметнуте норме социјалистичке историографије и публицистике потпуно изједначавао немачку и усташку са колаборационистичком управом у Србији, а одговорност за Холокауст покушавао да припише чак и Равногорском покрету.[2]

Истраживања Јаше Алмулија одликују већа објективност и другачији истраживачки приступ. За разлику од Романа, који се углавном ослањао на доступне архивске изворе, Алмули је током свог рада интервјуисао бројне преживеле Јевреје и појединце других националности који су их помагали или били очевици њихових страдања. Посебно су значајне Алмулијеве књиге *Живи и мртви: разговори са Јеврејима* (која је доживела више издања), *Јевреји и Срби у Јасеновцу* (Београд, 2009) и *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд,

[2] О карактеру односа Равногорског покрета према Јеврејима сведочи фељтон „Сведочанства: Да ли су четници заиста убијали Јевреје“, који је у београдском недељнику НИН објавио Јаша Алмули током 1989. године. Романо је превидео и прикрио чињенице да су се у непосредној близини генерала Михаиловића налазила чак тројица Јевреја: Бењамин Самоковлија (кувар главног штаба), др Тибор Голдвајн (Михаиловићев лекар) и инж. Јосиф Шлезингер (организатор равногорске радио-службе). Јаша Алмули је у више својих публикација објашњавао да су четници углавном помагали или „остављали на миру“ Јевреје, а да су их убијали због припадности или помагања партизанском покрету или услед личних мотива појединаца (пљачка, личне размирице и слично).

2010), које садрже изузетно велики број информација о Холокаусту на простору Југославије и овој теми приступају мултиперспективно.

***

Узимајући у обзир ограничења наметнута обимом и природом овог рада, од мноштва историографских радова посвећених страдању Јевреја у окупираној Србији представићемо само неколико најзначајнијих. Када је реч о монографским делима, поред већ наведених књига Романа и Алмулија, несумњиво је да су три најзначајније публикације монографије Валтера Маношека, Милана Кољанина и Бранислава Божовића. Оне су настале као плод дугогодишњих истраживања, нису пристрасне и имају снажно утемељење у примарним историјским изворима.

Књига др Валтера Маношека *Холокауст у Србији: војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942* (Београд, 2007) вероватно је најзначајније, истовремено и сажето и целовито, објављено истраживање на тему Холокауста у Србији.[3] Маношекова монографија заснована је на разнородној архивској грађи претежно немачког порекла, а додатну вредност његовом истраживању дају интервјуи са бившим припадницима Вермахта, који су у Србији учествовали у стрељањима Јевреја. Маношек је изванредно детаљно и прецизно реконструисао процес уништавања Јевреја од стране немачке окупационе војске и управе. Практично свака иоле масовнија егзекуција обрађена је као засебна студија случаја, потпуно реконструисана и прецизно нумерички одређена. Маношек је истакао значајне особености Холокауста на простору Србије, истичући да је до реализације тзв. „коначног решења" дошло раније него у остатку окупиране Европе, и то највише због жеље једног броја немачких руководилаца (на челу са др Харалдом Турнером) да се „ефикасним решавањем јеврејског питања" препоруче надређенима у Берлину. Као друга значајна особеност истакнута је чињеница да је највећи број ликвидација јеврејских мушкараца извео Вермахт, док су у другим земљама за ове злочине најодговорнији били припадници СС-а и Гестапоа. Маношекова књига у целини је проткана јасном и неподељеном немачком одговорношћу за Холокауст у окупираној Србији: од идеолошких и расних претпоставки, преко антисемитске легислативе и мера, па све до хапшења, логорисања, злостављања и на послетку, убијања и уклањања трагова злочина.

Немачки логор на Сајмишту, највеће појединачно место страдања српских Јевреја, истраживачки је веома детаљно обрадио др Милан Кољанин. Попут Маношековог, и Кољаниново истраживање снажно је хеуристички утемељено у великом броју разнородних историјских извора немачког, јеврејског и југословенског порекла. Логор су основале немачке власти крајем октобра 1941. године, на простору НДХ, са циљем да у њега сместе српско становништво и

[3] Монографија је првобитно објављена у Минхену 1993. године, под насловом: "*Serbien ist judenfrei": militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* и настала је из Маношекове дисертације одбрањене 1989. године. Српско издање са предговором академика Чедомира Попова објавио је „Службени гласник".

припаднике покрета отпора у јеку устанка. Међутим, већ почетком децембра, одлучено је да се устаници конфинирају у друге логоре, а да се у земунски логор пребаце Јевреји и Роми (Koljanin, 1992: 45–63). Кољанин је у потпуности реконструисао процес оснивања и функционисања логора, услове живота и унутрашњу организацију, убијање логораша на Сајмишту и у душегупкама, као и акције предузете за затирање трагова злочина. Иако су о Сајмишту након Кољанина писали многи, укључујући Кристофера Браунинга и низ других истраживача у последњих неколико година, ти радови заправо нису у било чему оповргли нити допунили резултате Кољанинових истраживања.

Холокаусту у престоници окупиране Србије посвећена је монографија Бранислава Божовића *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944* (Београд, 2012). Божовић је овом монографијом заокружио своје вишедеценијско бављење историјом окупираног Београда, током кога је објавио значајне публикације посвећене Специјалној полицији, Управи града Београда као и Комесарској управи. Изворну основу наведених истраживања чинила је архивска грађа окупаторске и колаборационистичке провенијенције, као и извори обавештајног порекла којима је Божовић, као службеник Архива Удбе, имао ексклузивни приступ дужи низ година. Један од најважнијих сегмената његовог истраживања односио се на питање одговорности колаборационистичких власти за Холокауст.

У својој монографији о страдању београдских Јевреја Божовић је објавио значајан преглед немачких војних, безбедносних и управних установа, посебно истакавши њихове иницијативе које су се односиле на Јевреје. Као директне носиоце одговорности за Холокауст означио је немачки Управни штаб на челу са др Харалдом Турнером, Гестапо и Вермахт. Бавећи се питањем одговорности појединих домаћих (колаборационистичких) органа власти, Божовић је посебно издвојио улогу Специјалне полиције. Она није деловала самоиницијативно већ је следила инструкције Гестапоа коме је фактички била подређена. Она је била задужена за надзор над Јеврејима, пружала је помоћ у њиховом сакупљању и предавању немачким властима у првим месецима окупације, али се бавила и прогоном (тј. трагањем и привођењем) Јевреја који су одбијали да се предају Немцима или су се крили широм земље под лажним идентитетом. Божовић је сарадњу Специјалне полиције и Гестапоа илустровао представљањем неколико добро документованих студија случаја. Ипак, његов закључак, који потврђују и многобројни примарни историјски извори био је „да су одлучивање о животу и смрти ухапшених и интернираних Јевреја и сам чин њихове физичке ликвидације били резервисани искључиво за окупаторску полицију и војску“, а да су „квислиншке власти учествовале у примени уобичајених помоћних репресивних мера против Јевреја“ (Božović, 2012: 212). Улогом Специјалне полиције у прогону Јевреја бавио се и проф. др Милан Ристовић, који је објавио један значајан научни рад посвећеним прогоњеним Јеврејима и становницима Србије који су им помагали у сакривању и преживљавању (Ristović, 2008). Проф. Ристовић утврдио је да је сакривањем у унутрашњости Србије, често под лажним идентитетом српских избеглица, и пребацивањем на терито-

рију под италијанском контролом успело да се спасе близу 500 Јевреја.[4] Неке од поменутих случајева документовао је и анализирао и Јаша Алмули у својим монографијама (Almuli, 2010).

***

Антисемитизам је појава која сеже дубоко у прошлост и стотинама година је у одређеној мери присутна у јавности. Антисемитска пропаганда свој врхунац достигла је у ери нацизма у Немачкој, као и током Другог светског рата на просторима које је нацистичка Немачка окупирала. На простору Југославије појачано присуство антисемитских садржаја у јавности почиње крајем 1930-их, а посебно је била снажна кампања у лето 1940. године, након што је Немачка поразила Француску и целом Балкану наметнула увођење антисемитских и антимасонских мера као услов за привредну и политичку сарадњу (Koljanin, 2008). Најновија истраживања показала су да се током окупације Србије (1941–1944) антисемитска пропаганда јављала у форми чисте, директне мржње према Јеврејима, али и као облик антимасонске и антикомунистичке пропаганде (Stojanović i Zec, 2015). Стотине текстова у којима су Јевреји представљани као злочиначки народ, експлоататори, убице Исуса Христа, творци комунизма и масонерије, те као тобожњи вековни непријатељи Срба и српских националних интереса, објављени су на страницама колаборационистичке штампе. Антисемитску хајку предводили су покрет Збор и његов лист „Наша борба“, а великим бројем текстова антисемитске природе истакли су се и високи функционери Одељења државне пропаганде при председништву Недићеве владе – др Лазар Прокић и Ђорђе Перић. Посебан облик антисемитске пропаганде представљали су квазинаучни фељтони страних аутора (од Хенрија Форда до проф. др Валтера Гроса) које је објављивала штампа, као и афирмативно писање о немачким антисемитским садржајима, попут филмова „Вечити Јеврејин“ и „Јеврејин Зис“ (Koljanin, 2000). Темељна анализа целокупног писања колаборационистичке штампе показала је да су антисемитски чланци пре избијања устанка у Србији били изузетна реткост, те да је врхунац пропаганде био у време најинтензивнијих акција против устаника и потоњих акција „чишћења терена“ крајем 1941. и почетком 1942. године. Узимајући у обзир да, нажалост, већина српских Јевреја у то време већ није била жива, јасно је да је антисемитска пропаганда имала превасходну функцију да Јевреје дехуманизује и представи као архиизвор свих зала, те да оправда њихово уништење и представи га као нешто неминовно, исправно и корисно. Како су Јевреји били мета пропаганде до самог краја рата може се закључити да је антисемитска пропаганда била део шире немачке пропагандне мантре о борби против „јудео-масонско-комунистичке интернационале“, тј. борбе „слободних народа Евро-

[4] Јевреје су крили грађани и сељаци, упркос веома строгим запрећеним казнама. Проф. Ристовић забележио је чак и два случаја у којима су у скривању и пребацивању Јевреја значајну улогу имали високи функционери Специјалне полиције. Иако он не наводи мотив, компаративним сагледавањем низа других случајева као највероватнији разлог може се сматрати материјална корист (мито).

пе на челу са Немачком", против „бољшевичке немани" (Stojanović i Mraović 2015). О таквом карактеру већег дела антисемтиске пропаганде у окупираној Србији сведочи и Велика антимасонска изложба у Београду 1941. године, чији је концепт био да прикаже тобожње нераскидиве везе између Јевреја, масонерије и комунизма, те њихову одговорност за све недаће на свету (Jovanović 1971, Stojanović 2015).

***

Значајан сегмент историографије о Холокаусту у Србији бави се питањем пљачкања и конфискације јеврејске имовине. Релевантна истраживања одавно су утврдила механизам којим су немачке окупационе власти извршиле безочну и потпуну пљачку прво покретне јеврејске имовине, привредних субјеката и хартија од вредности, а потом и непокретности. Још је у старијој југословенској историографији уочено и истакнуто да је фолксдојчерска заједница у Југославији током последњих предратних година извршила „припрему терена" за злочине који ће уследити 1941–1945, прављењем спискова Јевреја, јеврејских радњи и предузећа, кућа, станова и друге вредне имовине (Romano, 1980: 61). Током трајања ратних дејстава у Априлском рату, оперативне немачке снаге пратиле су Ајнзац групе (Einsatzgruppe für Jugoslawien), које су деловале под командом СС-а, и које су на терену обијале јеврејске радње и домове и опљачкану имовину упућивале у Немачку (Romano, 1980: 60, 62). Већ у мају 1941. године Војни заповедник издао је наредбу о обавезном пријављивању јеврејске имовине, којом су практично све јеврејске радње и предузећа одузете од својих законитих власника и стављене под комесарску управу. Комесари, у највећем броју случајева фолксдојчери, располагали су имовином и потраживањима јеврејских привредних субјеката, а остварену добит уплаћивали на рачун којим је располагао др Франц Нојхаузен, немачки Опуномоћеник за привреду у Србији. Пљачка јеврејског капитала била је организована и преко Дојче банке и њених филијала у Србији (V. Aleksić 2014).

Најкрупнији корак у потпуној пљачци јеврејске имовине омогућен је Наредбом бр. 8 Војног заповедника од 22. јула 1941. године. Овим актом Јеврејима је одузета непокретна имовина, која је стављена на располагање новооснованом Комесаријату за јеврејску имовину, са циљем да се распрода. Најновија истраживања др Драгана Алексића показала су да у поменутом Комесаријату није било запослених Срба, те да су у њему, поред фолксдојчера и других Немаца, били запослени руски емигранти и Хрвати (D. Aleksić, 2015: 28). Гро имовине – највреднија и најатрактивнија имања и некретнине – продати су директном погодбом, по цени вишеструко нижој од тржишне, и то у највећем броју управо припадницима фолксдојчерске заједнице. Након продаје тржишно најатрактивније имовине дошло је до драстичног пада интересовања, што је процес који је могуће лако пратити на основу поновљених огласа за јавна надметања, објављиваних у колаборационистичкој штампи. У жељи да што пре дође до новца а прљав посао продаје отете имовине препусти другима, немачка окупациона управа наметнула је решење којим је сва преостала (непродата)

јеврејска непокретна имовина преведена у својину Србије.[5] Истовремено је од српске Државне хипотекарне банке узет огроман кредит, чије је покриће представљала управо јеврејска имовина. У настојању да што темељније опљачка и Србију и Јевреје, немачка управа донела је одлуку да се средства добијена продајом јеврејске имовине имају уплатити на рачун Војног заповедника у Србији, и то са образложењем да се тим новцем отплаћује ратна штета коју су Немачка и фолксдојчери „претрпели у Априлском рату" (D. Aleksić, 2015: 30–33). Будући да је продаја ишла слабо, сва остварена средства уплаћена су на поменути рачун, а Недићева влада морала је да из својих средстава уплати и додатних 360 милиона динара (Romano, 1980: 62).

***

Холокауст на простору окупиране Србије нажалост није био само предмет академског изучавања, већ је током последњих четврт века у више наврата злоупотребљен у политичке и друге сврхе. То је најчешће чињено извртањем појединих чињеница или њиховим извлачењем из контекста, а са циљем да се привуку извори финансирања или да се, из идеолошких или дневно-политичких побуда, нека врста одговорности за злочине над Јеврејима припише колаборационистичкој управи, а у појединим случајевима, и српском народу у целини. Са правом се може говорити о постојању читавог корпуса публикација, текстова и јавних наступа у којима су, из горе наведених разлога, чињенице о Холокаусту а посебно питање одговорности тумачени ненаучно и неаргументовано, што је у великој мери допринело стварању тренутно присутне конфузије у делу стручне и у широј јавности.

Најзначајнији представник ненаучне, политички инспирисане продукције о Холокаусту у Србији свакако је амерички доктор медицинских наука Филип Коен, чије је дело *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History* заправо отровни, исконструисани антисрпски памфлет препун нетачних података, историјских фалсификата, расистичких ставова и злонамерних тумачења. Коенова монографија, објављена 1996. године у Тексасу, већ је била предмет минуциозне критичке анализе појединих српских историчара (Svirčević, 2010; Bataković, 2015), који су јасно утврдили њен памфлетистички и политичко-пропагандни карактер, те чак и отворили дискусију о могућности да потписани Коен није прави аутор књиге (тј. указали на потенцијално постојање *ghost writer*-а).

Централни део поменуте монографије посвећен је Холокаусту на простору окупиране Србије, односно, како је то истакнуто, улогом Србије и српског народа у уништењу јеврејске заједнице. Наводећи бројне антисемитске цитате из колаборационистичке штампе, Коен је покушао да створи слику о свеприсутној мржњи Срба према Јеврејима као историјској константи, али и о Србима

[5] Чин превођења јеврејске имовине у својину „Србије" представља известан преседан, будући да Немачка није признавала Србију као самосталну државу и фактор међународних односа, те да су и питање граница и уређења остављани за период након окончања рата упркос настојању Недића да их издејствује од Хитлера.

као злочиначком народу хегемонистичких аспирација.[6] Корак даље отишао је са резолутном тврдњом да је „Милан Недић имао одлучујућу улогу“ у страдању Јевреја у Србији 1941–1944. године, те да је „велики део српског друштва вољно и са ентузијазмом учествовао у уништењу Јевреја и материјално профитирао од њиховог нестанка“ (Cohen, 1996: 64, 80). Иако се позивао на релевантна истраживања Браунинга, Маношека и Салаха, који су утврдили управо супротно од тога, Коен је створио лажну слику о томе да су колаборационистички органи у Србији имали потпуну самосталност у односу на окупатора, те да су Јевреје прогонили самоиницијативно. Он је тврдио да су „Срби сарађивали са Немцима у ширењу антисемтиске пропаганде, пљачкању јеврејске имовине, предавању Јевреја на ликвидацију, као и у убијању Јевреја у концентрационим логорима и гасним камионима које су добили од нациста, у вожњама по Београду“ (подвукао А. С.). Објективна истраживања потврдила су улогу колаборационистичких власти (али не српског народа у целини) у пропаганди и привођењу Јевреја, док су пљачка, а посебно ликвидације Јевреја, практично биле искључива одговорности немачких органа. Коенова монографија пуна је произвољних тврдњи које релативизују одговорности немачких и усташких власти, док се злочиначка природа без изузетка приписује српској колаборационистичкој управи, али и интелигенцији, цркви, Равногорском покрету па чак и послератном режиму који је представљен као наставак „српске хегемоније“ у Југославији.

Кеон је малициозно прећутао чињеницу да се логор на Старом Сајмишту заправо налазио на територији НДХ и да је имао искључиво немачки (до пролећа 1944. године), а потом хрватски персонал, али је инсистирао на одговорности српских власти које су пропуштале да предају прописане количине хране за издржавање логора, тумачећи то као геноцидну намеру и настојање да се допринесе „коначном решењу“.

На сличан начин Коен је представио организовање Велике антимасонске изложбе у Београду 1941, иако је научна историографија утврдила и потврдила да је иницијатива за ову манифестацију потекла од немачких обавештајних и пропагандних органа, а да су домаћи протагонисти њене реализације запра-

[6] Амерички лекар (или његови хрватски коаутори „из сенке“) показао је велико непознавање материје, што се уочава на примеру објашњења да „Семлин“ на немачком значи „Сајмиште“ (а заправо је реч о немачкој транскрипцији имена насеља Земун), те изреченој тврдњи да је Титов режим прихватио велики број Недићевих блиских сарадника који су наводно и под комунистичким режимом градили и спроводили „великосрпску идеју“, иако је највећи део поменутих или био стрељан или је побегао у емиграцију, не крочивши више никад на територију Југославије. Коен је и у погледу односа листова „Обнове“ и „Политике“ упао у противречност, тврдећи да је „Политика“ била настављач „Обнове“, иако је ова два листа једино везивала чињеница да им се редакција налазила у истој згради, тј. да је уредништво „Обнове“ преузело просторије „Политике“ која је по окупацији престала да излази. Коенов циљ је био да се докаже немогуће: да постоји некаква шовинистичко-геноцидна намера Срба да владају широм југословенским простором, те да је постојала константа у српској политици, од Начертанија, преко Пашића и Недића, до Тита и српских комунистичких руководилаца које је Кеон, парадоксално, приказивао као настављаче „великосрпске хегемоније“.

во били сарадници немачких обавештајних служби још пре Априлског рата (Jovanović 1971, Stojanović 2015). У жељи да прикаже српски народ као геноцидан по природи, Коен се послужио и фалсификовањем историјске улоге Српске православне цркве током окупације 1941–1944. године. Приказујући СПЦ као геноцидну и антисемитску установу, он је цитирао изводе из антисемитских новинских чланака појединих свештеника, чланова и симпатизера покрета Збор, и представљо их као званичан став цркве.[7] Врхунац бескрупулозности достигао је тврдњом да је митрополит Јосиф (Цвијовић, који је током окупације мењао заточеног патријарха Гаврила на челу цркве) одлуком из јануара 1942. године забранио прелазак Јевреја на православље, чиме им је „уништио потенцијалну могућност за преживљавање" (Cohen, 1996: 81). Да се ради о свесном, малициозном гесту показује и ендноta која прати изречену тврдњу (бр. 124 у поменутом поглављу), из које се јасно види да уопште није реч о одлуци митрополита Јосифа, већ немачких окупационих власти. Она дословно гласи: „Наредба Војног заповедника за Србију о забрани преласка Јевреја у другу веру, *Гласник СПЦ*, 1. март 1942, стр. 12". Коен је свакако знао да митрополит Јосиф није Војни заповедник у Србији.

Остављајући Коена по страни, тенденциозних и научно неодбрањивих тврдњи о Холокаусту и улози колаборационистичких власти не мањка ни у радовима домаћих аутора. Једно од првих и најзначајнијих историографских дела у којима је одговорност за Холокауст (преко мере утврђене објективним истраживањима) приписивана колаборационистичкој управи је монографија проф. Оливере Милосављевић *Потиснута истина. Колаборација у Србији 1941–1944* (Београд, 2006). У њој се ауторка, на уводних 60-ак страница, осврнула на прилике у окупираној Србији и улогу колаборационистичке управе, нудећи одређене закључке или виђења о чијој би се веродостојности могло расправљати на више десетина страница.[8] Срж публикације чине механички издвојени чланци из разних колаборационистичких листова, као и антисемитске уредбе Недићеве владе. Ови садржаји су свакако аутентични, али су представљени без адекватног (заправо икаквог) историјског контекста, и стварају погрешан утисак да је Недићева влада самостално и слободно доносила уредбе и одлуке, па тако и оне које се односе на Јевреје и Роме. Истина је сасвим супротна: свака антисемитска уредба Недићеве владе следила је након уредбе или наредбе Војног заповедника у Србији, и представља извршење обавезе у складу

[7] По Уставу СПЦ званичан став цркве представља став патријарха и Св. Синода, а исто је важило и у време окупације 1941–1944. године, када је патријарха Гаврила привремено замењивао митрополит скопски Јосиф.

[8] Сама уводна студија писана је на основу недопустиво уске изворне основе, без употребе архивских извора, мемоара, дневника и других директних сведочанстава о времену окупације, а списак литературе износи свега десетак наслова, од којих је већина већ у то време била превазиђена. У целини сагледано, књига „Потинсута истина. Колаборација у Србији 1941–1944" одаје утисак лоше, на брзину састављене збирке различитих новинских чланака, и свакако нарушава слику о вредном истраживачком раду покојне проф. Милосављевић (видети нпр. њену одличну студију: *Савременици фашизма*, 1–2).

са ратним правом и конвенцијама о ратовању. До оваквог закључка долази се најпростијим упоредним читањем и анализом „Листа уредаба Војног заповедника у Србији“ и „Службених новина“.

Посебан притисак на научно проучавање Холокауста у Србији представљају јавни иступи појединих личности из политичких странака и невладиних организација. Изјаве у којима ове личности произвољно тумаче или приписују одгворност за Холокауст, али и оних у којима нетачно говоре о местима страдања и броју жртава броје се у стотинама, и то само у временском раздобљу од последњих неколико година. Због природе овог рада и објективних ограничења наметнутих његовим обимом, можемо указати само на неколико најфлагрантнијих примера, везаних за тренутно актуелну расправу покренуту поводом Предлога закона о Установи спомен жртве. Критички реагујући на нацрт текста који је достављен јавности, проф. др Јован Бајфорд објавио је на порталу „Пешчаник“ да је Старо Сајмиште било „највећи логор у окупираној Србији“ (http://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu), а председница Хелсиншког одбора у Србији Соња Бисерко дала је изјаву у којој истиче да је поменути нацрт „фалсификат и у континуитету са ревизијом историје и истицања Срба као апсолутних жртава“, те да је логор на Сајмишту иако у НДХ био „под контролом окупатора и квислиншке владе Милана Недића у Србији“ (http://rs.n1info.com/a227190/Vesti/Vesti/Biserko-o-zakonu-o-Starom-sajmistu.html). Будући да су релевантна истраживања и домаћих и еминентних страних аутора јасно показала и доказала ко је осмислио, наложио и спровео Холокауст у Србији 1941–1944. године, те ко је основао и управљао логором на Сајмишту, остаје нам једино да се запитамо који су мотиви групе недовољно компетентних појединаца да ревидирају резултате легитимних вишегенерацијских научних истраживања. Једно је сигурно: академски свакако нису.

***

Холокауст на простору окупиране Србије у Другом светском рату веома је добро истражена историографска тема. Током више деценија истраживања и објављивања радова на теме везане за Холокауст потпуно је расветљено страдање српских Јевреја, њихово обесправљивање, логорисање, пљачка имовине, убијање и затирање трагова злочина. Драгоцени радови објављени су и на теме спашавања Јевреја и њиховог учешћа у борби против фашизма и нацизма, као и на теме везане за антисемитску пропаганду. Објективна истраживања домаћих, али и веома еминентних страних аутора, показала су да је искључиви кривац за убијање Јевреја у Србији био немачки окупатор, који је и увео антисемитске мере, наложио и организовао хапшења Јевреја, основао логоре и радио на затирању трагова злочина. Одређена одговорност колаборационистичких органа није спорна, али је она секундарна, и односи се на мере евидентирања и предаје Јевреја немачким властима, као и на учешће у антисемитској пропаганди. Компаративно сагледавање искуства колаборације у окупираној Европи показало је да су немачке власти биле најодговорније за страдање Јевреја, али да је било режима у појединим државама који су самоиницијативно, и преко мере које су Нем-

ци прописивали, прогонили Јевреје. Такви примери су Вишијевска Француска и Независна Држава Хрватска, док је окупирана Србија, којој окупатор није признавао ни границе ни статус државе, имала управу која је била принуђена да следи наредбе окупационе власти (што је не аболира од других облика одговорности). Упркос томе што су релавантна научна истраживања, заснована на разнородним примарним историјским изворима, утврдила управо овакво чињенично стање, последњих година приметан је талас ненаучне ревизије која је усмерена на релативизацију одговорности окупатора, повећање одговорности колаборационистичке управе и, у екстремним тумачењима, чак и целог српског народа. Она се јавља као реакција на процесе судских рехабилитација личности из колаборационистичке управе (у првом реду Милана Недића), али и као део ширих ревизионистичких тенденција неретко потакнутих дневнополитичким интересима. Једно дубље и квалитетније разумевање и контекстуализација Холокауста на простору окупиране Србије биће могуће тек у светлу темељних компаративистичких истраживања и сагледавања, посебно јер је домаћа изворна основа исцрпена, па се у последње време јавља велики број радова који само понављају или компилирају закључке старијих, хеуристички утемељених, истраживања.

Коришћена литература

Aleksić, D. (2015). The sale of confiscated Jewish immovable property in Serbia during World War II for financing war damages to Germans, *LIMES plus: geopolitički časopis*, Vol. XII (2015), No. 2, 21–38.

Aleksić, V. (2014). Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944, *LIMES plus: geopolitički časopis*, Vol. XI (2014), No. 2, 109–121.

Almuli, J. (2010). *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Almuli, J. (2012). *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*. Beograd: S. Mašić.

Bataković, D. (2015). *New revisionism and old stereotypes? Post-1991 on Serbs and Serbia*. Bucarest: AIESEE.

Bezanson, A. (1999). *Zla kob stoljeća: o komunizmu, nacizmu i jedinstvenosti Šoe*. Beograd: Gradac.

Božović, B. (2012). *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944*. Beograd: Muzej žrtava genocida.

Cohen, P. (1996). *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*. College Station: Texas A & M University Press.

Frusetta, J. (2011) „The Final Solution in southeastern Europe: Between Nazi catalysts and local motivations", U: Friedman J. C. (ed) *The Routledge History of Holocaust*., London – New York: Routledge, Taylor and Francis group.

Jovanović, N. (1971). Odnos okupatora i kvislinga prema masoneriji u Srbiji 1941–1942, *Godišnjak grada Beograda*, Knj. 18, 77–107.

Koljanin, M. (2000). Filmska propaganda - uvod u holokaust, *Godišnjak za društvenu istoriju*, God. 7, sv. 1 (2000), 35–51.

Koljanin, M. (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Koljanin, M. (1992). *Nemački logor na Beogradskom sajmištu: 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press.

Manošek, V. (2007). *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja: 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ.

Milosavljević, O. (2006). *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Ristović, M. (2010). Jews in Serbia during World War Two: Between 'the final solution to the Jewish question' and 'the Righteous among Nations'. U: Rightous among Nations. Beograd: JOZ.

Ristović, J. (2008). Progonjeni i njihovi saučesnici: solidarnost i pomoć Jevrejima u Srbiji 1941–1944. U: Mirković, J. (ur). Izraelsko-srpska naučna saradnja u proučavanju Holokausta. Beograd: Muzej žrtava genocida.

Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština

Stojanović, A. (2015). Antimasonska izložba u Beogradu 1941. u kontekstu nacističke antimasonske aktivnosti u okupiranoj Evropi 1939–1945, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/2015, 93–122.

Stojanović, A. i Mraović, M. (2015). Uvod: informisanje u totalitarnim društvima, ratna propaganda i Srbija pod nemačkom okupacijom u Drugom svetskom ratu. U: Stojanović A. (prir.). *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Filip Višnjić.

Stojanović, A. i Zec, D. (2015). "Jazbina iz koje su potekla sva zla i sve nesreće". Antisemitska propaganda na stranicama kolabracionističke štampe u Srbiji 1941–1944. U: Stojanović A. (prir.). *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Filip Višnjić.

Svirčević, M. (2010). O istoriji Srba: forme revizionističkih trendova u svetu 1990-ih: povodom knjige Philip J. Cohen, Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History Texas A & M University Press, 1996, *Tokovi istorije*, 3/2010, 103–114.

Ćulibrk, J. (2011). *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Fakultet bezbednosti.

CONTEMPORARY SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE HOLOCAUST IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

During the occupation of Serbia in WW2 Jewish community was almost completely destroyed in the Holocaust (Shoah). Nazi occupier subjected the Jews to Nuremburg laws, excluded them from society and their professions, confiscated their property, forced them to punitive work and killed them in retaliations and concentration camps. Relevant researches confirmed that almost 90% of Serbian Jews were killed during the occupation. Both Serbian and world historiography has established, long time ago, that the occupier is the most responsible (almost entirely) for the Holocaust in Serbia, during the last several years we have witnessed that these conclusions were subjected to the unscholarly revision, often inspired by political or material interests. This paper is an overview of the most important and influential works on Holocaust in Serbia. It analyses anti-Semitic legislature, propaganda, plunder of property, and the question of collaborationists' government's responsibility for suffering of the Jews.

Key words: Holocaust, Jews, Occupied Serbia, historiography, responsibility